

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(4)°0375/1492°:316347(=161.2+=161.3)

В.Г. Балущок

ЕТНІЧНА ВІДМІННІСТЬ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ ТА БІЛОРУСАМИ В СЕРЕДНЬОВІЧНО-РАННЬОНОВІ ЧАСИ

У статті на основі аналізу археологічних та писемних джерел розглядаються причини українсько-білоруської етнічної різності.

Ключові слова: українці, білоруси, етнос, етнокультура.

З найближчим географічно і політично сусіднім східнослов'янським білоруським народом більшість регіональних груп українців довгий час перебували у складі одного державного організму. Тому про етнічну єдність українців і білорусів у середньовічно-ранньонові часи нерідко заявляють дослідники, особливо неетнологи. Вони пишуть, що українці й білоруси в той час становили один народ, який поділився на два окремі етноси дуже пізно. Однією з підстав для такого твердження є те, що більшість теренів України (але, не забуваймо, що це не стосується Галичини, Буковини та Закарпаття!) від середини XIV ст. і до 1569 року разом з Білоруссю входили до складу Великого князівства Литовського, де їх усіх називали «руссю». Наприклад, відомий російський славист Борис Флоря вважає, що поділ цієї русі на українців і білорусів стався аж, починаючи з середини XVII ст., тобто після Козацької революції під проводом Богдана Хмельницького, яка фактично до цього, мовляв, і спричинилася¹. Українська дослідниця Олена Русина, слідом за ним, твердить, що «в XIV-XVI ст. у межах східнослов'янського ареалу відбувалися складні процеси етнічної диференціації, котрі згодом привели до формування російської, української й білоруської народностей»². Як бачимо, тут, крім білорусів, згадані ще й росіяни, стосовно яких дане твердження зовсім уже не виправдане, оскільки на той час вони і політично знаходилися в складі іншого державного організму, й мали власну, дуже оригінальну, самоназву («русскме»)³, що вказувало на осібну етнічну самосвідомість⁴. В дечому подібні думки висловлюють і деякі західні науковці, наприклад, німецькі – Гюнтер Штюркль та Сюзанна Любер, які пов'язують утворення українського етносу з козацьчиною, козацькими повстаннями (включно з Хмельниччиною) та з появою самоназви «українці»⁵. Подібну до вищеназваних позицію займає й український історик Сергій Плохій, який зараз живе і працює у Канаді. Але, пишучи про єдину українсько-білоруську «Русь» XVI–XVII ст., він має на увазі в першу чергу політичні прояви цієї єдності, зосереджуючись на такому феномені як нація (в даному разі домодерна). Власне ж етнічність та етнічне, хоч він іноді

й уживає ці терміни, Плохій переважно не бере до уваги⁶. Саме на дану обставину звернула увагу в рецензії на книгу Плохія Наталя Яковенко: «Дозволю собі єретичне припущення, що за цією-от «Руссю» ховалася благородна фікція – «нація», сконструйована в головах скривджених православних ієрархів...»⁷. При цьому, маючи на увазі етнокультурні корені етнічності, вона абсолютно правильно звертає увагу на те, що дослідник усе ж повинен зважати на те, «чи передмодерна «руська» (українська) тотожність виросла з цього-от, традиційного кореня»⁸. До честі дослідниці зазначимо, що вона, не належачи до етнологів, у своїх дослідженнях, як правило, зважає на етнічні чинники, чого не схильні робити багато істориків, припускаючися величезної помилки. Адже хоч власне етнічне в існуванні та еволюції людських спільнот, в усякому разі з тих пір як з'явилася держава, постійно відтискується політичними факторами на маргінеси, воно безумовно чинить надзвичайно потужний вплив на життя та дії як окремих людей, так і різного роду угруповань та цілих народів і країн (при цьому політики, брутально ігноруючи етнічні потреби населення та проявляючи нечуваний волюнтаризм у вирішенні етнічних проблем, ще й мають нахабство звинувачувати етнічний чинник у всіх гріхах (включно з міжетнічними конфліктами, етнічними чистками тощо), які фактично й викликані до життя їхніми власними діями)⁹. У цьому зв'язку дозволимо собі навести ще одну цитату з рецензії Яковенко на книгу Плохія, де вона має на увазі саме етнічний момент, і яку можна екстраполювати й на роботи багатьох інших істориків: «Оцю-от мінливість, сегментарність «руськості» (саме етнічної руськості – В. Б.), функціонування її у межах багатьох, сказати б, підтотожностей – мультиплікованих, взаємонакладених та ієрархізованих не за принципом «головне – другорядне», а в залежності від конвою обставин, Сергій Плохій або не визнає, або проминає увагою як річ несуттєву»¹⁰. Взагалі ж, на нашу думку, в публікаціях (у всякому разі останніх) Плохія відчувається вплив американсько-канадських конструктивістів. І тому, якщо він і визнає роль етнічного чинника в суспільно-політичній еволюції спільнот, то виключно в конструктивістському дусі – як те, що «конструюється» інтелектуалами, а не те, що виростає (часто взагалі без допомоги цих самих інтелектуалів, або ж зусилля їх приєднуються до дії етнічної домінанти вже на етапі більш-менш виразного оформлення етнічного) з етнокультурних основ буття і нижнього рівня етнічної самосвідомості, який виникає спонтанно¹¹.

Гадаємо, в твердженні, що українці й білоруси у середньовічно-ранньонові часи складали єдину етнічну спільноту ми в ряді випадків стикаємося все з тими ж рудиментами радянської концепції «спільної колиски»¹² та так званої «давньоруської народності», поданих у інших термінах. А крім того, як уже доводилося писати, твердити про великі за територією розселення етнічні спільноти типу етносу для досліджуваних часів узагалі є вельми проблематичним, оскільки стан тодішніх комунікацій, зокрема інформаційних, ставив певну межу територіальному ростові етносів. Інтенсивність інформаційних зв'язків, якими передається етнокультурна й

етнічна інформація між членами спільноти в синхронії (між людьми одного покоління) та діахронії (від предків до нащадків), необхідна для утворення й існування власне етносу, нерозвинутими середньовічними комунікаціями могла бути забезпечена лише на відносно невеликій території. І етнічна еволюція йшла не шляхом утворення спочатку великих за територією етносів, а потім ділення їх на менші, а, навпаки, по лінії інтеграції кількох менших етносів у більші, що ставалося з розвитком інформкомунікацій¹³. У випадку ж з українсько-білоруським етнічним порубіжжям, гадаємо, слід говорити й про можливі певні прояви етнічної неперервності¹⁴, що довго зберігалися на ньому, у той час як далі від прикордоння усвідомлення своєї інакшості, в усякому разі з боку українців стосовно білорусів, було набагато чіткішим.

Розгляд проблеми українсько-білоруського етнічної різності слід почати з аналізу стану етнокультурної ситуації, яка склалася після розселення слов'ян у середині I тисячоліття н. е. на території Східної Європи, асиміляції ними місцевого субстратного населення, різного в різних її регіонах, та завершення формування племенних етносів, відомих з літопису (полян, древлян, волинян, дреговичів, кривичів, полочан, радимичів та інших). Тобто починати слід з початку власне етногенезу східнослов'янських народів. Як відомо, українці й білоруси мали різні етнічні і, відповідно, етнокультурні субстрати. Якщо в українців це були в основному іранці (а також, меншою мірою, деякі групи фракійців, германців, кельтів та ін.), то для білорусів таким субстратним населенням стали переважно балти. Про присутність балтів на українських теренах можна говорити лише стосовно північної України, тобто поліських теренів. Не випадково, очевидно, саме тут пізніше й простежуються риси етнокультурної та етнічної неперервності, а також відмінність Полісся як етнографічної зони від земель власне України. Різні ж етнічні, а разом з ними й етнокультурні субстрати на територіях України та Білорусі започаткували і різні лінії етногенезу в цих країнах, витворивши, спільно з різними природно-географічними умовами, різні етногенетичні ніші, що породили відповідні – український та білоруський етноси¹⁵.

Саме у VIII-IX ст. практично всю територію України, за винятком сіверянського Лівобережжя, де побутувала роменська культура, займає археологічна культура Лука-Райковецька. Для неї в усіх регіонах характерні однотипні житла, кераміка, поховальні споруди та інші культурні реалії, що фіксуються археологічно¹⁶. Разом з тим, за даними археології, у формуванні лівобережного слов'янського населення на теренах України теж взяли участь значні групи слов'ян із Правобережжя, що знайшло відображення і в тутешній культурі. «Маючи в значній мірі спільні корені, Райковецька і Роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу»¹⁷, – відзначає провідний археолог-славист Володимир Баран.

На території ж майбутньої Білорусі в цей період існують зовсім інші археологічні культури (хотомельська, бихівська, банцерівська). До речі, на

білоруських землях, на відміну від українських, розселення слов'ян і супутна їм асиміляція ними субстратного населення (місцевих балтів) на час утворення Київської Русі ще далеко не завершилася. Асиміляція решток балтів тут тривала навіть і в XI-XIII ст., а частково й довше¹⁸. Це, звичайно, відбивалося і на етнокультурі та самосвідомості тутешньої слов'янської людності, дещо затягуючи в часі завершення етногенезу білорусів, порівняно з етногенезом українців.

Різні природно-географічні та соціальні (власні етнокультурні субстрасти) умови, сфокусовані в різних етногенетичних нішах, на теренах України і Білорусі в означені часи зумовили й відмінності у культурі місцевої слов'янської людності. Зокрема, на території України раніше розповсюджується дво- і трипільна система землеробства, в той час як у Білорусі довше важливу роль відігравала підсіка та лісовий переліг. Зі знарядь в українській лісостеповій смузі значного поширення набув плуг, на відміну від північної сохи; існували також різниці в конструкції рала. Зерно на півдні, де сонячних днів більше, сушили на сонці і зберігали у здавна поширених тут зернових ямах. У північній же лісовій зоні, з більш холодним та вологішим кліматом і вологими ґрунтами, що, до того ж, промерзають узимку, для його сушіння використовували особливі пристрої типу «овина», «шиша», а зберігали у спеціальних наземних спорудах. Для конструкції південноруських житлових та господарських будівель було характерне широке використання ґрунту (заглиблення в землю, обмазка глиною та побілка стін, різного роду пічурки, лежанки й призьби, погрібні ями і т. п.). На відміну від них будівлі на теренах Білорусі, як правило, були наземними, переважно зрубної конструкції. Слід зазначити, що заглиблені житла виявлені археологами і на білоруських теренах. Вони були принесені туди слов'янами при переселенні з південних (українських) земель. Проте на півночі всюди слов'янські переселенці рано чи пізно переходили до будівництва вироблених місцевою традицією наземних жител, що побутували у субстратного населення. Адже в умовах більш холодного північного клімату та ще й у поєднанні з вологим лісовим ґрунтом, з іншою, ніж на півдні, структурою, ні долівка, ні заглиблення помешкання в землю не були доцільними. Тому на території Білорусі заглиблені в землю житла до XII ст. практично повністю витісняються наземними¹⁹. Поселення на півдні тяжіли до багатодвірності, що відрізняло їх від малодвірних на півночі. Існували відмінності у технології, сировині та знаряддях ремісничих виробництв (металургії, деревообробці, прядінні і ткацтві та ін.), а також у прикрасах, фольклорі й віруваннях²⁰. Звичайно, означені відмінності в етнокультурі слов'янського населення на теренах України та Білорусі у давньоруські часи не мали абсолютного характеру. Скажімо, соха побутувала й в Україні, але була вона вже іншої конструкції²¹. А господарство та матеріальна культура поліської зони понад південним берегом Прип'яті мало чим відрізнялися від аналогічних реалій на білоруському Поліссі. Разом з тим наявність у населення південноруських земель культурних реалій, властивих лісостеповій і на-

віть степовій зоні, й відсутніх, чи переважно відсутніх у лісовій зоні накладала відбиток на культуру та самоусвідомлення всієї тутешньої людності. Крім того південне Полісся на території України в міру його господарського освоєння стало все більше схожим на північний лісостеп, і культура та господарство тутешнього населення теж називали відповідних змін²².

І все ж, незважаючи на ці етнокультурні відмінності, про українців та білорусів, як про самостійні етноси, стосовно давньоруських часів говорити ще не доводиться, оскільки тоді взагалі йшлося лише про етногенез східнослов'янських народів. Як показали дослідження, в епоху зрілого Середньовіччя, тобто в період удільної роздробленості Давньої Русі, на теренах України й Білорусі (як і Росії та центрально- й західноєвропейських країн) існували групи земельних етносів, що заселяли терени відповідних земель-князівств²³. При цьому на майбутньому українсько-білоруському прикордонні обабіч Прип'яті, тобто на центральному Поліссі, проживав самостійний земельний етнос – турівці. Назва «турівці» досить часто зустрічається в літописах для позначення населення Турівської чи Турово-Пінської землі. Кордони Турівського (Турово-Пінського²⁴) князівства-землі, зокрема на півдні, різними авторами визначаються не однаково, очевидно вони змінювалися. До того ж ці кордони з джерел виступають не досить чітко. Це було наслідком того, що Турівське князівство не належало до сильних. Зокрема, воно довгий час фактично підлягало Києву²⁵. Та все ж відомо, що Турівська (Турово-Пінська) земля лежала понад Прип'яттю і включала в основному території нинішнього центрального Полісся, сягаючи на сході Дніпра, на заході впираючися в східний кордон Волинської землі (Берестейська волость) у верхів'ях рік Лісної та Ясельди, а на півночі доходячи до верхів'їв Німану (нинішня Білорусь)²⁶. Етнічну підоснову турівців, зокрема південніше Прип'яті, а значить на території України, склали південні дреговичі, а також, очевидно, частково – деревляни, які на півночі свого ареалу, як вважав Михайло Грушевський, проживали черезсмужно з дреговичами²⁷. Існує точка зору, у відповідності з якою взагалі всі центральнополіські землі (на правому березі Дніпра південніше Прип'яті) належали деревлянам²⁸. Населення ж північної частини Турівської землі – північніше Прип'яті, тобто на теренах Білорусі, хоча й склалося теж на основі дреговичів, але включало потужний балтський субстрат і в цьому мало відрізнялося від решти протобілорусів. Західне ж Полісся, яке входило до складу Волинського князівства, у давньоруські часи належало до етнічної території волинців-володимирців – земельного етносу, що утворився на базі колишніх волинців. Північний кордон Волинського князівства проходив тут набагато північніше верхів'їв Прип'яті²⁹, тобто вже по сучасній білоруській території, а північна межа ареалу розселення володимирців-волинців сягала ріки Ясельди й міста Більськ³⁰.

Завершення етногенезу українців ми відносимо на час, що охоплює кінець XII – рубіж XIII/XIV ст., коли в усій Південній Русі поширюється єдина самоназва «русь» (у множині) та «русин» (в однині)³¹. На позначен-

ня ж слов'янського населення нинішніх Білорусі й Росії в Південній Русі (Україні) у XIII ст. продовжували вживатися колишні земельні етноніми давньоруських часів. Зокрема, це «полочани», «смольняни» (в Білорусі), «суздальці» («ростовці»), «новгородці», «псковичі», «рязанці» (в Росії). (У цьому плані цікавим є запис в Галицько-Волинському літописі про смерть Володимира Васильковича 1288 року, в якому названо іноземців, що, разом з місцевими жителями, «плакали» за ним: німців, євреїв, сурожців, а серед них новгородців)³². А землі проживання вказаних етносів, як і раніше, чітко протиставлялися Русі у власному розумінні, якою тепер вважається вся Південна Русь³³ (до кінця, чи принаймні до останньої чверті, XII ст. власне Руссю виступали лише терени Київського та Переяславського князівств)³⁴.

Тут слід наголосити, що саме Полоцька земля найраніше виявляє тенденцію до відособлення від Києва. Полоцьке князівство і прилеглі до нього Мінська, Вітебська та Друцька волості, етнічно-етнографічну підоснову яких склали кривичі й, очевидно, частково дреговичі (всі вони були суперстратом по відношенню до місцевого субстрату – балтів), відриваються від Києва, починаючи з кінця X – початку XI ст. Як відзначають дослідники, період політичної підлеглості Полоцької землі Києву налічував менше ста років³⁵. Леонтій Войтович так характеризує ситуацію: «Деяко ізольована від інших земель глухими слабопрохідними лісами, захищена розливами рік, Полоцька земля була змушена створити регіональний ринок, у якому головним напрямком стала балтійська торгівля по Західній Двіні і який тільки східним флангом торкався дніпровського шляху. З допомогою варязьких дружин полоцькі кривичі ще у X ст. привели до покори частину сусідніх дреговичів, де виникла Мінська волость, і почали освоювати землі лівських племен, відтісняючи їх від берегів Західної Двіни (Даугави)»³⁶. Остаточно осіб етнополітична спільність на Білоруських землях сформувалася при Всеславу Брянчиславичу (помер 1101 року). Сучасний білоруський історик Г. Семянчук так характеризує ситуацію: «При Всеславу Брянчиславичу Полоцька земля остаточно перетворилася на самостійну ранньосередньовічну державу, яка характеризувалася наявністю всіх необхідних атрибутів і політичних інструментів: стабільної території, вищої влади в особі князя, своєї династичної лінії, релігійної організації і збройних сил»³⁷.

А вже у першій половині XIII – 60-х роках XIV ст. терени сучасної Білорусі ввійшли до складу Литви, що саме набирала сили³⁸. Тому для позначення білорусів в Україні (а також у сусідній Польщі), замість колишніх земельних етнонімів «полочани» та «смольняни» починає вживатися етнонімічна назва «литва» (у множині) і «литвин» (в однині) (фіксується з XIV ст.)³⁹. Тобто українці (які виступали тоді під самоназвою «рус») уже в той час достатньо чітко відмежовували себе від білорусів. Уживання етнонімічної назви «литва»/«литвин» стосовно слов'янського населення на території Білорусі безумовно слід пов'язувати з підпорядкуванням даної території Литовській державі.

На теренах України з середини XIII ст., як ми знаємо, встановлюється монгольське панування, якого не було на землях Білорусі. Тобто, як бачимо, в дію включився ще й цей, типовий для порубіжно-степового становища України (і якого не було в Білорусі), політичний чинник. (Взагалі ж, знаходження України на степовому кордоні і на цивілізаційному Великому Кордоні⁴⁰, завжди потужно впливало на етнокультуру, ментальність та самосвідомість українського населення, сприяючи його відмінності від близьких етнічно та мовно білорусів.) Зокрема, передаючи великому князю Вітовтові права на південноруські терени після інкорпорації їх до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст., золотоординський хан Тохтамиш у своєму ярлику перелічує землі, які майже повністю збігаються з українськими територіями (окрім Галичини, Закарпаття та Буковини, що тоді татарам не належали). З неукраїнських у ньому названа лише Смоленська земля, а також ті території Сіверщини, що пізніше відійшли до Московії⁴¹. Цей документ є свідченням того, що українські землі ввійшли до володінь татар у 1240–1260-х роках як окреме ціле, будучи відмежованими від земель білоруських, які Орді ніколи не належали. Олена Русина простежує північний кордон підтатарських земель по лінії: на захід від Києва – «Пінськ–Берестя/Луцьк–Володимир, а на схід – Гомель–Чечерськ–Мглин/Чернігів–Стародуб–Брянськ»⁴². Як бачимо, він приблизно збігається з нинішнім північним кордоном України та північною межею етнічної території українців. Немає сумніву, що цей кордон між майбутніми Україною і Білоруссю, пов'язаний з пануванням татар на українських землях, в основному (хоча й не повністю) збігаючись з північною межею південноруської етнополітичної спільності, що склалася в кінці XII ст. й існувала впродовж XIII ст. та зумовила завершення етногенезу українців⁴³, і далі, аж до входження в середині XIV ст. більшості теренів України до складу Литви, відігравав свою роль у відмежуванні їх від близьких етнічно й культурно білорусів, сприяючи поглибленню різниці між ними.

Узагалі ж, свідчень стосовно етнічної різниці між українцями та білорусами аж до XVI ст. маємо не так уже й багато. Це значною мірою пояснюється браком відповідних джерел, які відбивали б прояви етнічної самосвідомості, а також недостатньою дослідженістю цього періоду представниками історичних наук взагалі⁴⁴. Але в сусідніх країнах тоді досить чітко бачили відмінність між Україною й Білоруссю. Наприклад, ще в 50-х роках XIV ст. візантійський історик Никифор Григора у своєму творі відзначав, що народ «Рос» поділяється на чотири Русі – три християнських і одну язичницьку. Язичницька Русь – це Литва, дві наступних – Московське та Тверське князівства. Четверта ж Русь, як зазначає американський візантиніст українського походження Ігор Шевченко, це швидше за все Мала Росія (як називали її в той час греки) з центром у Києві, тобто Україна⁴⁵. Білорусь, як бачимо, в Константинополі тоді окремо не виділяли, включаючи її до складу Литви, яка саме через це теж зараховувалася до Русі. І не даремно

пізніше, за Люблінською Унією 1569 року, підлитовські землі України відійшли до Польщі, знову з'єднавшись воедино з підпольськими українськими теренами, оскільки для всіх вони тоді становили одне ціле чи виступали дуже близькими, як у територіальному, так і в культурному та етнічному планах⁴⁶.

З XVI ст., яке взагалі багатше за попередні часи на писемні джерела, відомостей про етнічну й етнокультурну різницю українців і білорусів до нас дійшло більше. Наприклад, в описах 1566 та 1598 років маєтків, що знаходилися на території пізнішого Луцького повіту, ми серед прізвиськ, чи прізвиськ відетнонімічного походження, таких як Мазур, Німець, Шваб, Турчин, Караїмович, неодноразово зустрічаємо прізвиська Литвин і Литвинович⁴⁷. Даний факт свідчить про те, що місцеве українське населення чітко виділяло литвинів (білорусів) як окрему етнічну спільноту, аналогічну мазурам, німцям⁴⁸, швабам, туркам, караїмам, відділяючи їх усіх разом від «русів», тобто від себе.

Про усвідомлення різниці між русинами-українцями та білорусами (теж «людьми руськими», але разом з тим і «литвинами») свідчить не тільки вказана вище різниця в етнічності, але й твори українських інтелектуалів кінця XVI – початку XVII ст., зокрема, Мелетія Смотрицького та Йова Борецького, а також тогочасні документи, наприклад, лист київської шляхти до місцевого воєводи від 24 жовтня 1619 року, де, як відзначає сучасний історик Петро Сас, така різниця чітко проводиться⁴⁹. Близько 1620 року в латиномовній поемі «Дніпрові камена» її автор дає характеристику (цікаву саму по собі) «чужим» для українців народам. При цьому він називає практично всі основні сусідні етноси, які оточували українців, цим самим окреслюючи українську етнічну територію: татар (називає їх «скіфами»), східних романців («волохів»)⁵⁰, росіян («мосхів»), поляків («ляхів»), а також білорусів («литвинів»). Він, зокрема, як зазначає Наталя Яковенко, протиставляє «доблесних» русинів *«хижим скіфам [татарам], байдужим до смерті волохам* [румунам (насправді мунтянам і молдаванам – В. Б.)], *диким мосхам* [росіянам], *безтурботним ляхам* [полякам] та *міцним дучом литвинам*»⁵¹.

Загалом, у тогочасних літературних джерелах з України під «руським народом» розуміються в першу чергу українці, хоча білорусів теж часто (але далеко не завжди) зараховували до нього. Білоруси, як менш активний елемент, етнічність якого переважно виявлялася лише на етнографічному (етнокультурному) рівні⁵², дуже часто українськими інтелектуалами зараховувалися до «литви» (не дарма їх тоді в Україні так і називали), інколи «виносилися за кадр», а іноді (але, знову ж, далеко не завжди) приєднувалися до українців. Причиною останнього було те, що у складі поліетнічної Речі Посполитої білоруси були найближчими українцям етнічно та етнокультурно. А от у польській історіографії саме тоді сформувалася традиція, яка тягнеться аж до XIX ст., теж зараховувати Білорусь до Литви і, на відміну від України, не виділяти в самостійну етнічно-етнографічну одиницю⁵³.

Означене ставлення до білорусів впливає з того, що, судячи з усього, у їхній етнічній самосвідомості не існувало чітко вираженого верхнього, ідеологічно формованого протоінтелігенцією, тобто книжниками (а згодом і власне інтелігенцією), рівня, або ж він був слабко виражений (в українців цей рівень етнічної самосвідомості сформувався ще в період з кінця XII – до рубежа XIII/XIV ст., коли завершується їх етногенез). Для білорусів, зокрема досліджуваної епохи, очевидно, були характерні певні риси етнічності в латентному стані⁵⁴. Якоюсь мірою для українсько-білоруської спільноти, яка, входячи (до речі, українці лише частково) до спільних політичних утворень і будучи об'єднаною різними комунікаціями, становила певну метаєтнічну спільність, можливо, були характерні деякі риси етнічної і навіть мовно-культурної неперервності, особливо з погляду білорусів. Риси такої неперервності на українсько-білоруському етнічному просторі проявлялися найбільше, судячи з усього, на Поліссі, зокрема центральному. Разом з тим повністю вважати поліське порубіжжя України й Білорусі, як і українців та білорусів у цілому, зоною етнічної неперервності заважають ось які обставини. Надприп'ятське Полісся, відносно слабко поєднане історично й культурно як з власне Україною, так і з Білоруссю (як ми знаємо, тут у давньоруські часи існувало навіть своє Турово-Пінське князівство, тобто певна форма державності), завжди становило в етнокультурному плані самостійне утворення, тісно пов'язане з місцевим своєрідним геосередовищем, відмінним від лісостепових ландшафтів та південного Полісся, з його звільненими від лісу значними просторами. Це справляло вплив і на етнічну самосвідомість тамтешнього населення, не кажучи вже про його етнічне підсвідоме⁵⁵. Тому тут у деяких районах («здебільшого басейн ріки Прип'яті та її приток») до наших днів збереглися сильні прояви крайової самосвідомості і навіть така локальна самоназва як «поліщуки» («полешуки») ⁵⁷, які ще й досі на українських теренах іноді певною мірою протиставляються українській ідентичності та самоназві «українці». У досліджуваний період, без сумніву, прояви крайової самосвідомості в надприп'ятському Поліссі мали бути ще сильнішими. Стосовно «поліщуків» зазначимо, що вони, очевидно, генетично пов'язані з давньоруським земельним етносом турівців, будучи його своєрідним етнічним залишком, що, з втратою державності (князівства), змінив самоназву і великою мірою втратив характерні ознаки власне етносу. (Аналогічний релікт давньоруських земельних етносів – спільнота під назвою «севруки» – існував у пізньосередньовічно-ранньоновий час і на українсько-російському етнічному порубіжжі, а саме на теренах Сіверської землі)⁵⁸. Означеному етнічному реліктові давньоруських часів удалося вижити на українсько-білоруському порубіжжі завдяки своєму периферійному положенню стосовно центрів етнічної консолідації українців та білорусів, а також своєрідності місцевого геосередовища. Але сусідство з такими великими народами, як українці й білоруси стало на заваді існуванню його як власне етносу. На етнічно-етнокультурну своєрідність Полісся неодноразо-

во звертали увагу дослідники. Наприклад, Олександр Курочкін, вивчаючи поширення обряду «Коза» на українсько-білоруському порубіжжі, дійшов до такого висновку: «Поліський обрядовий комплекс «Коза», як і поліська соха, поліський антропологічний тип, специфічні дифтонги «yo», «ye» – це ті ознаки своєрідності, що підтверджують існування в минулому монолітного діалектно-етнографічного регіону Полісся, населення якого потім увійшло до складу українського та білоруського народів»⁵⁹. При цьому, слід мати на увазі, що все ж за рядом етнокультурних ознак поліське населення південніше Прип'яті в більшості районів споріднене саме з жителями власне українських теренів, а не білоруських. У західній же частині регіону, яка у давньоруські часи входила до Волинського князівства і де тоді проживала північна частина волинців-володимирців, основна етнічна територія яких лежала на теренах сучасної України, й досі на землях Білорусі аж до ріки Ясельди поширені українські діалекти (хоч сьогодні білоруська влада у цього населення цілеспрямовано формує білоруську ідентичність та викищує українську мову)⁶⁰.

Серед етнокультурних відмінностей між українцями і білорусами пізньосередньовічно-ранньонового часу слід назвати й мовні. Причому побутували вони не тільки на рівні простонародного усного мовлення. Як відзначають мовознавці, незважаючи на те, що книжна мова Великого князівства Литовського була нібито єдиною – «українсько-білоруською», все ж певна різниця між книжними мовами України й Білорусі існувала. І хоч у цій сфері межа виявлялася, знову ж, недостатньо чітко, проте вона була. Як зауважили дослідники-лінгвісти, незважаючи на те, що, з причини недостатньої кодифікованості й нестійкості мовної норми, літературної мови тоді взагалі не існувало, у книжній мові в залежності від місця написання пам'ятки збільшується кількість українізмів чи білорусизмів. Це виявляється і на рівні лексики, й на рівні граматики та синтаксису, зокрема в характерних помилках⁶¹. Наприклад, у діловій мові, якою в Україні у XVI–XVII ст. велося справочинство, навіть на Поліссі неухильно зростав вплив південноукраїнської орфографії, «все наполегливіше з українського півдня закріплювалася геть інакша артикуляція»⁶². Означені відмінності в мові українців і білорусів, безумовно, сприяли усвідомленню етнічної різниці між ними. Адже, як дуже влучно зауважив російський дослідник М. Васильєв, у суспільній свідомості населення в ході етнічного поділу на «нас» і «їх» відбувається ретельний відбір та фіксація не тих рис культури, що ріднять даний етнос з іншими, а тих ознак, які чітко маркують «своїх», відмежовуючи від іноетнічного оточення⁶³.

Сприйняття білорусів українцями і українців білорусами як «несвоїх», тобто етнічно «чужих», певною мірою проступає у повідомленнях про «своєволю» українських козаків в Україні та Білорусі у кінці XVI – на початку XVII ст. Саме тоді первинно флібустьєрський соціум українського козацтва, пройшовши початкове організаційне становлення та інституціалізацію,

став заявляти права на «місце під сонцем» і добиватися легітимації себе в шляхетській Речі Посполитій, як «рицарського» стану. У ході козацьких повстань, починаючи з очоленого Криштофом Косинським, українське козацтво заявило права на панування над «Україною», як у той час називалися прикордонні з Диким Полем східноподільські й середньонадніпрянські краї, та прилеглими до них українськими (в сучасному розумінні) землями, які вважало своєю територією. Зокрема, козаки Семерія (Северина) Наливайка і Григорія Лободи під час походів на Волинь та українське Полісся 1595 року порядкують тут як на власній території, розташовуються на постій, самовільно беруть з населення контрибуцію як плату за свою службу королю (стації, або «лежі»), попутно грабують маєтки декого зі своїх соціальних антагоністів – шляхтичів та магнатів, а також, на замовлення князя Костянтина Острозького⁶⁴, втручаються у міжконфесійні суперечки⁶⁵. Про політику козацтва стосовно українських теренів козакознавець Сергій Леп'явко зазначає: «Козакам не було ніякого сенсу підривати господарство цих територій. Не будучи чужим жодному стану, в тому числі шляхті, козацтво якось намагалося узгодити власні потреби з інтересами місцевого населення. І з цього впорядкування випливали паростки козацької влади на волості»⁶⁶. Українське населення це сприймало відповідно: воно майже не чинить опору, скарги на козаків до судових органів і короля з українських теренів лише поодинокі. І це не випадково, оскільки, за словами Леп'явко, «розміри вибируваних козаками стацій в цілому не виходили за традиційно допустимі межі»⁶⁷. Тобто стосунки козаків і місцевого населення у цілому вписуються в модель відносин між «своїми».

Разом з тим у ході цих «своєвольних», як їх названо в офіційних документах, виступів українські козаки робили неодноразові наскоки на сусідню Білорусь. І тут їх поведінка вже набуває дещо іншого характеру, наближаючися до поведінки військ на «чужій» території. Це видно з масштабів їхньої «своєволі», яка проявлялася там ширше й інакше, ніж на українських теренах, де вони нападали на маєтки лише своїх супротивників, а також (на замовлення Костянтина Острозького) прихильників унії, а в цілому поводитися достатньо мирно, хоч і проявляли свою владу над населенням. У Білорусі ж козаки, відбираючи у місцевих мешканців різне добро, нерідко застосовують силу, особливо стосовно тамтешніх шляхтичів. Коли ж ті наважуються давати відсіч, то козаки захоплюють їхні маєтки, завдаючи «великих шкод і утисків» і навіть вбиваючи тих, хто виступав проти них зі зброєю. Зокрема, у 1590-х роках таких наскоків зазнали Слуцьк, Бобруйськ, Могилів та інші міста з округами⁶⁸.

У свою чергу, в документах, що походять з білоруських теренів, теж чітко проглядає ставлення, найбільше білорусько-литовської шляхти, до українських козаків як до «чужих». «Для литовсько-білоруської знаті, на відміну від української, господарювання козаків на підлеглий території було явищем незвичним і надзвичайним», – зазначає Леп'явко⁶⁹. Тому, наприк-

лад, у постанові шляхти Новгородського повіту від 1 листопада 1593 року козаків названо «неприятелем», від нападу якого «добрі сини вітчизни» зобов'язані її захищати⁷⁰. Під вітчизною тут розуміються саме литовсько-білоруські терени. Литовський гетьман Криштоф Радзивілл, збираючи ополчення шляхти Віленського воєводства проти козаків Семерія Наливайка, у своєму листі 1595 року теж відзначає загрозу «нашій вітчизні» (тобто Литві, що включала білоруські землі) з боку українських козаків, як її ворогів⁷¹. Берестейська шляхта, прохаючи Радзивілла про допомогу, вказує на необхідність оборонити Велике князівство Литовське від «свавільних» козаків, які вторглися на його територію⁷². Самими ж українськими козаками, які опинилися в Білорусі для «леж» (розквартирування на постій), «природний опір місцевої шляхти був сприйнятий... як поштовх до більш активних дій»⁷³. Тобто вони вважали такий опір за дії супротивника, а значить бачили в тих, хто їм протидіяв, принаймні частково, «чужих».

Тут ми також знову бачимо роль політичного чинника (що розмежовував Україну й Білорусь, у той же час об'єднуючи останню як країну), який, як було показано вище, вперше чітко проявився в часи Давньої Русі, а потім у період монгольського завоювання Південної Русі та входження білоруських теренів до складу Литви в XIII–XIV ст. Тепер, у 1569 році, більшість територій України (в сучасному розумінні) відійшли за Люблінською унією Короні польській (судячи з усього, не випадково, оскільки вони становили етнічно-етнокультурну цілісність), у той час як Білорусь залишалася у складі Великого князівства Литовського. Це, звичайно, сприяло актуалізації розуміння литвинів русинами України як «несвоїх», в основі чого лежала етнокультурна відмінність, про яку йшлося вище.

А 1602 року козаки, які поверталися територією Білорусі з Інфлянтської війни, і яким королівська адміністрація заборгувала платню, у відповідь на розквартирування коронними властями жовнівців на «їхній» території – Україні, взяли штурмом білоруські міста Полоцьк, Вітебськ та Могилів, що знаходилися на їхньому шляху, розграбувавши та сплюндрувавши навколишні повіті («брали приставства у Полоцку, у Витебску, на Орши, у во Мстиславлю, у Крычове, у Могилеве, у Головчине, у Чечерску, у Гомли, у Любечу, у Речицы, у Быхове, у Рогачове»)⁷⁴. На ставлення українських козаків до білорусів як до «чужих» звертав увагу Михайло Грушевський. Він, зокрема, писав, що козаки розбишакували в Білорусі, «побираючи контрибуції й чинячи заразом иньші насильства над людністю – трактуючи сю православну Русь як неприятельську землю»⁷⁵. Укладач білоруського Баркулабівського літопису записав, що козаки «Полоцку великую шкоду чинили, а место славное и великое Витебск звоевали, злата, сребра множество побрали, мещан учтивых порубали, и так шкоду содомию чинили горше злых неприятелей албо злых татар»⁷⁶. Тут достатньо чітко виступає не просто «своеволя» збройного люду, якому заборгували платню, але й ставлення українських козаків до білоруських теренів як до «чужих», чи

принаймні «не своїх», мешканців яких можна грабувати і навіть убивати у відповідь на грабунки жовнірів в українських землях. Про те, що козаки грабували білоруські терени як «чужі», відповідаючи у такий спосіб на роквартирування польських жовнірів в Україні, тобто «їхній» землі, контроль над якою, як вони вважали, мав належати їм, свідчить запис у Баркулабівському літописі, що «на Волыню, на Подолю, у Києве там на тот час жолне-ри лежали, которые з Волох выехали, яко десеть тысяч; в tych всех краех приставство брали»⁷⁷. Про це ж саме недвозначно говорить також лист козацького зверхника Івана Куцкевича до старости брацлавського і вінницького Якуба Струся, в якому прямо заявлено про права козаків на Україну як «свою» територію і звучить погроза «гвалт гвалтом відбивати»⁷⁸. Прикметним є той факт, що козаки – ветерани Інфлянтської війни зі вступом на українські терени грабунки припинили, бо це, судячи з усього, для них уже була «своя» земля.

Тут вважаємо за потрібне наголосити, що означена розбійна поведінка козаків на білоруських землях аж ніяк не свідчить про їхній «бандитизм», у чому інколи звинувачують їх автори певної ідеологічної заангажованості. Річ у тім, що саме таким чином тоді поводитися на території противника війська *всіх* країн і народів, включно з благородними рицарями та шляхтою. Така поведінка взагалі була властива в досліджувані часи «людям війни» стосовно всіх інших соціальних верств⁷⁹. Більше того, не забуваймо, що й у нашу епоху вона нерідко має місце під час збройних конфліктів, згадаймо хоча б недавні балканські чи кавказькі події. Просто зараз відзначена поведінка одноставно піддається осудові, а у досліджувані часи для військових вона була свого роду нормою.

Згаданий вище політичний чинник, що розділяв терени України та Білорусі, проявлявся і в інших площинах. Наприклад, у відповідь на дії козаків, спрямовані на захист православ'я, що особливо посилювалися після висвячення нової правослiвної ієрархії під їхнім патронатом у 1620 році, король Сигізмунд III вказав, щоб вони не втручалися у справи Великого князівства Литовського, адже тамтешні «обивателі» можуть самі подбати про свої права⁸⁰. Це, звичайно, не лижить винятково в етнічній площині, але на усвідомлення українцями білорусів (литвинів) як «несвоїх» воно, без сумніву, впливало.

Події Хмельниччини і справді сприяли поглибленню чіткості усвідомлення різності між українцями та білорусами. Як уже зазначалося, українці й білоруси періоду до Козацької революції середини XVII ст. у складі спільного польсько-литовського державного утворення становили певну метаєтнічну спільність. І саме події Хмельниччини значною мірою її зруйнували. Слід зазначити, що еліта створеної Богданом Хмельницьким козацької держави, як всяка нормальна політична верхівка, що дбає про інтереси підконтрольного собі державного організму, намагалася приєднати до підконтрольних їй територій і ряд білоруських земель. Зокрема, про це

йшлося в ході переговорів Хмельницького з королівськими комісарами, а також у Гадяцьких статтях 1658 року⁸¹. Михайло Грушевський також відзначав: «Укладаючи трактат з Турцією, Дорошенко зачеркнув для Руси границі – з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого – до Висли, в третю сторону до Немана, в четверту – до Сівська і Путивля»⁸². Але при цьому козацька еліта чітко проводила різницю між власне українськими і білоруськими теренами, що видно вже з тексту згадуваної Гадяцької угоди (зокрема, при переліку власне українських воєводств, а також єпископій і архимандрій та ін.)⁸³. Уявлення про етнічну територію українців (руси-нів), притаманні козацькому середовищу, зустрічаємо і в інших джерелах XVII ст. Наприклад, у створеному в колі старшинського роду Дворецьких 1670 року полемічному творі «Пам'ять» вказується, що православне руське населення проживає «в Полци, в Подгорю, на Волянню, на Подляццю и в Литве, на Білої Руси и в Україні»⁸⁴. Тобто, як бачимо, лише українські (в сучасному розумінні) землі конкретизуються шляхом називання окремих регіонів і, таким чином, виділяються серед інших країн, що входили до складу поліетнічної Речі Посполитої. Ці ж інші – Польща, Литва, а також Білорусь – називаються узагальнено, кожна як окрема цілісна країна. Україна (в тодішньому вузькому розумінні), як власне козацька територія, виділяється окремо серед інших земель Русі-України.

Ставлення до білорусів як до «чужих» чітко проступає і в проханні запорожців до московського царя Олексія Михайловича від 26 листопада 1657 року призначити їм іншого гетьмана замість Івана Виговського. Зокрема, одним з вагомих аргументів там виступає те, що Виговський «...не любь... потому что онъ Литвинъ»⁸⁵. Насправді, як відомо, він походив зі Східної Волині, нинішньої Житомирщини (з околичної шляхти Заушшя, із села Вигов)⁸⁶, але для нас важливо не спотворення фактів запорожцями, а те, що литвини виступають для українців «нелюбими» чужинцями. Також у прислів'ї, наведеному українським поетом другої половини XVII – початку XVIII ст. Климентієм Зіновієвим, що стосується білорусів, звучить насмішка («За тоє Литва кошелями б'ється»)⁸⁷. За нею проглядає відповідне ставлення українців до литвинів: хоч і не такі «чужі» як татари – одвічні супротивники українців у Дикому Полі та ще й чужої віри (їх Климентій Зіновій в узагалі протиставляє «людям»), але й не «свої», оскільки мають дивні звичаї. Саме таке ставлення до литвинів (білорусів) і уявлення про них, як про людей з дивними звичаями, що, до того ж, нерідко знаються з нечистою силою, фіксуються українськими етнографами середини XIX – початку XX ст. бо вже фактично в наші часи⁸⁸.

Примітки

1. Восточные славяне в XVII-XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 13.

2. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 274.
3. Про етнічну самоназву росіян, її особливості та час виникнення й поширення на російських землях див.: Генсьорський А. І. Термін «Русь» (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 18–21.
4. Про відображення в самоназві етнічної самосвідомості див.: Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // Расы и народы. – М., 1976. – № 6.
5. Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. – S. 13, 20, 124 (авторка наводить також думку Гюнтера Штюокля за працею: Stökl G. Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. – Stuttgart, 1973. – S. 314). До речі, етнонім «українці» стає самоназвою всього українського народу дуже пізно, аж із середини ХХ ст., до цього вони звалися «руси́нами» (спочатку у збірній формі множини «русь», і «русин» у однині). Саме так іменував себе Богдан Хмельницький; назви «українці» не використовує і Тарас Шевченко (див.: Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнологія. – Біла церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – С. 262–280). Тобто, якщо слідувати за цією логікою, то виходить, що український народ сформувався аж у другій половині ХХ ст. Насправді ж, українці в силу певних обставин просто змінили самоназву (див.: Там само); таке явище етнічного життя спостерігається вельми рідко.
6. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 192–197 і наст.
7. Яковенко Н. Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII століття // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 49.
8. Там само.
9. Такого роду приклади не обов'язково стосуються далеких Курдистану, Басконії чи корінних народностей Північної Америки. Тут можна назвати і етнічну чистку середини ХХ ст. в сучасному польському, а колись українському Закарпатті, і перероблювання українців на білорусів на Берестейщині, і асиміляцію білоруського населення на Смоленщині, і свідоме нівелювання владою різниці між північними й південними росіянами, яких видатний російський етнолог Дмитро Зеленін вважав окремими народностями ще на початку ХХ ст. (щоб не бути голослівним відсилаю читача хоча б до етнічної карти і відповідних параграфів у книзі Зеленіна – Зеленін Д. К. Восточнославянская этнография. Перевод с нем. – М., 1991. Прикметно, що ця книга, видана напочатку ХХ ст. у Німеччині, з'явилася в Росії аж на початку 1990-х років), і т. п.
10. Яковенко Н. Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII століття. – С. 51.
11. Про конструктивізм див.: Posern-Zieliński A. Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud. – 1979. – Т. LXIII.
12. Слід зазначити, що в термін «спільна оліска» можна вкладати зовсім різний зміст. Наприклад, відомий український історик і етнолог радянських часів Кость Гуслястий в своїй останній книзі, присвяченій етногенезу українців, яку йому довелося знищити під тиском «компетентних органів», вказував, що в спільній колісці може лежати не одна дитина, а кілька дітей (усне по-

- відомлення відомого лінгвіста Олексія Стрижака, що був рецензентом книги Гуслистого).
13. Див. про це: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 129-175. У книзі наводиться аргументація на користь того, що «давньоруської народності», якщо під нею розуміти власне етнос, а не певне об'єднання етносів (наприклад, метаєтнічну спільність), насправді не існувало.
 14. Про етнічні й мовно-культурні неперервності, коли усвідомлення етнічності та культурної інакшості у близьких сусідів практично не існує, проте в крайніх протилежних географічних точках даного етнічного масиву воно виявляється дуже чітко, див.: Алексеев В. П. Этногенез. – М., 1986. – С. 68, 127; Крюков М. В. (Рецензия) В. П. Алексеев. Этногенез. М., 1986. 176 с. // Советская этнография. – 1988. – № 1. – С. 156; Шнирельман В. А. О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 33 і наст.
 15. Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 48–86.
 16. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
 17. Там само. – С. 147, див. також с. 107, 109, 212.
 18. Жучкевич В. А. К вопросу о балтийском субстрате в этногенезе белорусов // Советская этнография. – 1968. – № 1. – С. 109–110.
 19. Раппопорт П. А. Развитие типов древнерусского жилища на территории Белоруссии // Этногенез белорусов. Тезисы докладов на научной конференции по проблеме «Этногенез белорусов». – Минск, 1973. – С. 176.
 20. Аналіз етнокультурної ситуації в Давній Русі див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 87–128.
 21. Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). – Л., 2003. – С. 354–355.
 22. Томашевський А. П. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи. // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 55 та ін.
 23. Детально див.; Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 142-165. До думки, що політичній дрібності в Давній Русі відповідала етнічна дрібність – земельні етноси, паралельно і незалежно від автора цих рядків прийшов Олександр Головко, що свідчить на її користь (Головко О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006).
 24. О. Головко вважає некоректним вживання терміна «Турово-Пінське князівство» (див.: Головко О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 74 (прим. 7)).
 25. Там само. – С. 62.
 26. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 308 і наст.; Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 53, 73-74. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980. – С. 120–121
 27. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 3-4; див. також: Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982. – С. 116 і наст.; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 317.

28. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 129-130.
29. Головок О. Б. Корона Данила Галицького.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 369.
31. Балущок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. Вип. 20). – Львів, 2011.
32. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 907-908.
33. Там само. – Стб. 520, 606, 622, 623, 624, 658, 683, 689, 700, 740-741, 863.
34. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951; Генсьорський А. І. Термін «Русь» (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй. – С. 18–21.
35. Етнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этногенез, этнічная гісторыя. – Мінск, 1985. – С. 47.
36. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – Л., 1996. – С. 75, а також с. 29, 76, 77, 79.
37. Семянчук Г. Усяслаў і Ярославичы. Специфіка палітычных адносін у Полацка і Києва у другой палове XI ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 53.
38. Капыскі З. Ю., Мялешка В. І. Вялікае княства Літоўскае // *Францызскі Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік / Рэдкал. І. П. Шамякін (гал. ред.) і інш.* – Мінск, 1988. – С. 198.
39. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 549; Чаквін І. У. Літвіны, Ліцвіны // *Етнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя*. Мінск, 1989. – С. 291; Чаквін І. В., Терешкович П. В. Из истории становления национального самосознания белорусов // *Советская этнография*. – 1990. – № 6. – С. 44, 51-52 (прим. 9). У виданому 1704 року в Москві слов'яно-греко-латинському словнику його автор Федір Полікарпов назвав білоруську мову «литовською» (Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом* // [Електорний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev03.hm.>).
40. Про Великий Кордон див.: Леп'явко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба // *Український гуманітарний огляд*. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 46-65; ця ж проблема стосовно України див.: Дашкевич Я. *Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.)* // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Л., 1991. – Т. ССХХІІ; Його ж. *Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини)* // *Історичне картознавство України. Збірник наукових праць*. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004; Леп'явко С. *Аналоги українського козацтва у західному світі* // *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.* – К., 2006. – Т. 1; Головок О. Б. *Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва* // Там само; Брехуненко В. *Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв* // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2006. – Вип. 6.
41. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 86-87; Русина О. В. *Україна під татарами і Литвою*. – С. 88-89.

42. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 61.
43. Про це див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 121–127; Його ж, «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном?
44. Про стан дослідженості литовського періоду історії України див.: Кириченко К. Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції // *Ruthenica*. – К., 2005. – Т. IV.
45. Шевченко И. Некоторые замечания о политике константинопольского патриарха по отношению к Восточной Европе в XIV в. // *Славяне и их соседи*. – Вып. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. – М., 1996. – С. 134. Взагалі ж, слід мати на увазі, що погляди на географічні межі Малої Росії в означені часи в уявленнях тодішніх людей не завжди збігалися з територією сучасної України, зокрема, до її складу інколи не включали Київ, зате зараховували білоруські і навіть частково литовські землі (див.: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 273–276). Проте в даному разі під цим терміном розуміється саме Україна.
46. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської Унії // *Київська старовина*. – 1993. – № 3 (300). – С. 81.
47. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III (далі – ПКАДА). – С. 11, 37, 72, 94, 96, 109, 110, 116, 118, 126, 145.
48. Це не означає, що в той час уже існував німецький етнос, адже «німцями» в Україні у середньовічно-ранньонові часи часто називали всякого іноземця з Європи, а особливо представників германських народів.
49. Сас П. М. Політична культура українського суспільства. – К., 1998. – С. 67–68.
50. У той час східні романці поділялися на етноси мунтян і молдаван (можливо, й інших, скажімо олтенів), які в XIX ст., з об'єднанням румунських земель, утворили етнос румунів (Зеленчук В. С. Проблемы внутренней структуры этноса (румыны–молдаване) // *Музей. Традиции. Этничность. XX–XXI вв. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского этнографического музея*. – СПб.; Кишинев, 2002. – С. 179–183).
51. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 174.
52. Наприклад, Фрациск Скорина в актовому запису Краківського університету 1506 року про надання йому ступеня бакалавра названий «литвином» (Францьск Скарына яго час: *Энцыклапедычны даведнік / Рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш.* – Мінск, 1988. – С. 564). Вірогідним поясненням тут може бути, як те, що для поляків білорус виступав тоді «литвином», так і недостатньо чітке усвідомлення себе «русином» самим Скориною.
53. *Buystroń J. S. Dzieje obycajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*. – Warszawa, 1976. – Т. I. – С. 34–41.
54. Про латентну форму етнічної самосвідомості й етносу див.: Бромлей Ю. В. Еще раз о многообразии этничности // *Расы и народы*. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 27–28; Арутюнов С. А. Фантом безэтничности // *Там само*. – С. 22–23. Взагалі ж, час завершення етногенезу білорусів визначити не так просто. Сучасні білоруські етнологи, які у вивченні даної проблеми зробили дуже багато, стосовно моменту завершення формування білоруського етносу так чітко визначитися й не можуть. Авторів цих рядків у приватних бесідах з білорусь-

кими колегами доводилося чути, що насправді білоруси по-справжньому усвідомили власну етнічну єдність лише в середині ХХ ст. під час Другої світової війни, коли боротьба проти німецьких окупантів та широкий партизанський рух привели до переміщення населення на великі відстані. На жаль, це все відбувалося «під крильцем» «старшого брата» і було обставлено відповідною ідеологічною роботою, що зумовило надзвичайну успішність зросійщення білорусів.

55. Про роль підсвідомого в етнічному житті і про зв'язок спільноти на ментальному рівні з етнічною нішею, яку вона займає, див.: Балущок В. Сутність етнічного й етнічні ніші // Практична філософія. – 2007. – № 2.
56. Кирчів Р. Поліщуки // Наука і суспільство. – 1989. – № 10. – С. 32.
57. Цікавим видається дослідження історії етноніма «поліщуки» («полешуки»), яка ще по-справжньому не вивчена. У цьому зв'язку зазначимо, що в інвентарі маєтку Полонського за 1598 рік зустрінемо прізвище Полешко (Poleszko), без сумніву, пов'язане з означенням етнонімом, що, судячи з цього факту, побутовувало вже в той час (ПКДА. – С. 125).
58. Багновская Н. М. Северюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – 1980. – № 1. – Серия 8, история; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 41.
59. Курочкін О. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне, 1995. – С. 295 та ін.; див. також: Кирчів Р. Поліщуки. – С. 33–35.
60. Кузеля З. Племянний розподіл і етнографічні групи // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – С. 196 (карта), 199; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2001. – С. 67–68.
61. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 31.
62. Мойсієнко В. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 9, 11.
63. Васильєв М. А. Следует ли начинать этническую историю славян с 512 года? // Славяноведение. – 1992. – № 2. – С. 11.
64. Про те, що козацтво тоді ще не займало активної позиції свідомого захисника православ'я, і втручалось у боротьбу православних з уніатами лише на замовлення князя Острозького див.: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – С. 142–143.
65. Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т. VIII. – С. 68–70; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 208–210.
66. Леп'яко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2000. – Вип. 1. – С. 154.
67. Там само.
68. Жерела до історії України-Руси. – С. 74; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 209–210.

69. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. – С. 170.
70. Жерела до історії України-Руси. – С. 74-75.
71. Там само. – С. 76.
72. Там само. – С. 77.
73. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. – С. 170.
74. Баркулабовская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 32. – С. 189; див. також: Жерела до історії України-Руси. – С. 101-103; Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 318-319;
75. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 318.
76. Баркулабовская летопись. – С. 187; див. також: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 318.
77. Баркулабовская летопись. – С. 189.
78. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 319-320.
79. Детально про це див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявленн та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 189-208; Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). – С. 143-144.
80. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – С. 173–174.
81. Там само. – С. 81; ПКДА. – С. 316–325.
82. Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С. 29; див. також: Його ж. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Кн. 2. – С. 1329; ПКДА. – С. 316, 320, 321, 324.
83. ПКДА. – С. 316, 323, 324.
84. Мицик Ю. «Пам'ять» (1671 р.) – український полемічний твір // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2001. – Т. 8/9. – С. 309.
85. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 192.
86. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 233.
87. Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 227.
88. Див., напр.: Свидницький А. Великдень у подолян // Основа. – 1861. – № 10. – С. 44-45; Ревякин П. Вовкулаки (невро-литвины) // Основа. – 1861. – № 11-12; Кравченко В. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали), зібрані Васильом Кравченком. – Житомир [б. р.]. – С. 11, 17, 25-28 та ін.

Резюме

В статтє на основє анализа археологических и письменных источников рассматриваются причины украинско-белорусской этнической разности.

Ключевые слова: украинцы, белорусы, этнос, этнокультура.

Одержано 15 жовтня 2012 р.